

Aktuální problémy rozvoje pedagogické a psychologické diagnostiky v ČSSR

PhDr. KAREL PAVLICA, DrSc.,
Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Rozvoj a užití pedagogiky i psychologie v praxi nejsou náhodným, živelně vznikajícím jevem, nýbrž zákonitým důsledkem rozvoje socialistické společnosti, která věnuje stále více pozornosti vytváření optimálních podmínek pro život a práci člověka, pro budování a obranu socialismu. S tím se zákonitě zvyšuje závažnost uplatňování poznatků obou našich vědních oborů při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR. Současná společenská praxe jich široce využívá nejen ve školství a výchově, ale i ve zdravotnictví, průmyslu, dopravě, armádě, sportu i jinde, prostě všude tam, kde má významnou úlohu lidský faktor, jeho poznání, formování a ovlivňování.

Vědeckým prostředkem poznávání a do jisté míry i prognózy dalšího vývoje lidského jedince anebo sociálního souboru (školní třídy, pracovního kolektivu, výzkumného týmu, vojenské jednotky atd.) jsou diagnostické metody, respektive diagnostická činnost. Bez ní by se rozhodování o člověku stalo jen nahodilým aktem, který by mohl způsobit škody nejen jemu, ale také společnosti. Tato skutečnost klade vysoké nároky na teoretickometodologické základy a východiska diagnostické činnosti československých pedagogů a psychologů.

Psychologická i pedagogická diagnostika má pevné místo jak v rozvoji vědecké teorie obou našich oborů, tak v jejich uplatnění ve společenské praxi. O její nezbytnosti a dalším rozvoji v souladu s rostoucími požadavky na účast vědy při řešení kvalitativně nových úkolů výstavby rozvinuté socialistické společnosti v podstatě není v současné době pochybnosti. Nebudeme se proto přesvědčovat o tom, o čem jsme přesvědčeni, ale poukážeme na některé problémy, které zde existují, a to odděleně v oblasti psychologické a pedagogické diagnostiky.

1. PSYCHOLOGICKÁ DIAGNOSTIKA

Ve svém rozvoji od konce padesátých let navázala na starší domácí tradice, které postupně kriticky přehodnocovala, a to v souladu s rozvojem marxistic-

ké psychologie. Stále se však udržuje u části psychologů názor, jak na to upozornil člen korespondent ČSAV a SAV D. Kováč ve svém vystoupení v prosinci 1979 na mezinárodní konferenci o psychodiagnostice, že je to zvláštní oblast aplikované psychologie, vystupující jakoby nezávisle od progresivního vývoje psychologie jako vědy. To je nepochybně rigidnost a zpátečnictví, jež nemůže zachránit ani sebelepší psychometrize a komputerizace. Jiným neduhem, rovněž poplatným tradici, je pojetí psychodiagnostiky v klinicko-deviačním kontextu. A již vůbec ji nelze chápat jako „technologii“, jak dostat z lidí co nejvíc užitečných informací. Takové pojetí se rovná praktikistickému redukcionismu psychologie, poplatnému pragmatismu.¹⁾

Psychodiagnostika představuje jeden z nejvýznamnějších vstupů psychologického poznání do společenské praxe. Lze ji chápat jako souhrn teoreticky zdůvodněných a přiměřených vyšetření k postižení struktury i dynamiky psychických zvláštností jedinců a jejich interakcí se sociální skutečností. Diagnostická práce psychologa je integrální součástí jeho poznávací a hodnotící činnosti, zahrnované do širšího společenského kontextu. Úlohou psychologa není být monopolním znalcem lidského nitra, ale naopak podněcovat vzájemnou výměnu informací a kooperaci mezi všemi, kteří participují na poznání konkrétního člověka či skupiny lidí. Ve školství jsou poznávacími subjekty vedle psychologa učitelé a vychovatelé, v průmyslu vedoucí pracovníci, personální útvar a další, ve zdravotnictví tým lékařů, ošetřující personál, terapeut aj. Je tedy zřejmé, že psychodiagnostika je, respektive měla by být záležitostí celé psychologie, v první řadě obecné marxisticko-leninské psychologické teorie a samozřejmě i metodologie a až potom jednotlivých psychologických disciplín či spíše úseků lidské činnosti.

Podle údajů, které má k dispozici n. p. Psychodiagnostické a didaktické testy, existovalo v ČSSR začátkem roku 1982 více než 1 000 psychologických pracovišť, v nichž působilo okolo 3 000 psychologů. Počet těchto pracovišť i psychologů neustále roste, čímž se rozšiřuje rovněž kvantum psychologických vyšetření. Zatímco koncem sedmdesátých let bylo ročně vyšetřeno zhruba 300 000 jedinců, nyní je to již více než 450 000 lidí. Koncem sedmé pětiletky podstatně vzroste počet psychologických pracovišť v různých resortech, v nichž by mělo pracovat okolo 4 000 psychologů. Úměrně s tím se zvýší i používání psychodiagnostických metod v rámci psychologických služeb poskytovaných společenské praxi i v rámci realizace výzkumných úkolů. O to více tudíž vystupuje do popředí požadavek na vysokou úroveň psychodiagnostické činnosti.

Kvalita diagnostikování psychických a sociálněpsychologických fenoménů je závislá jednak na nástroji, jehož se k tomu používá, jednak na odborné připravenosti psychologa.

Všimněme si nejprve psychodiagnostických metod. Při prudkém rozvoji psychodiagnostické činnosti nebylo možné plně zabránit určité živelnosti na tomto úseku, jež se projevovala zejména nekontrolovatelným používáním nejrůznějších, často metodologicky nevhodných metod, a rovněž tím, že je aplikovali i nekompetentní pracovníci. Začátkem šedesátých let se však začala pozornost přiměřené institucionalizaci psychodiagnostiky. Při některých mi-

nisterstvech a při psychologických společnostech byly ustaveny komise, které se zabývaly etickými a profesionálními aspekty psychodiagnostické činnosti. Ve zdravotnictví a dalších oblastech byl alespoň zčásti zaveden systém supervize a metodického vedení. Rozvoji psychologické i pedagogické diagnostiky věnuje náležitou pozornost rovněž vědecké kolegium pedagogiky a psychologie ČSAV. Důležitým institucionálním opatřením k regulaci živelného rozvoje diagnostiky v našich vědních oborech a k zajištění jejího plynulého zkvalitňování na marxisticko-leninských metodologických a odborně teoretických základech bylo zřízení národního podniku Psychodiagnostické a didaktické testy usnesením předsednictva SNR z 21. 10. 1967.

To vše jsou závažné determinanty dalšího rozvoje psychodiagnostiky. Vycházejí z nich, ale zejména ze zaměření výzkumné a rutinní psychologické činnosti v ČSSR, jeví se jako objektivně nezbytné a velmi naléhavé řešení zejména dvou problémů:

a) metodologické (respektive teoretickometodologické) základny psychodiagnostických testů;

b) usměrnění tvorby a vydávání takových psychodiagnostických metod, technik a přístrojů, které vyžaduje společenská praxe a ne individuální zájem anebo komerční okolnosti.

a) Každá psychodiagnostická metoda vychází z určité metodologické báze a musí splňovat alespoň nezbytné požadavky. Naše psychologie je koncipována na metodologických základech marxismu-leninismu, kterýžto fakt musí být důsledně respektován jak při tvorbě nových československých, tak při adaptaci zahraničních testů. Tím nechceme říci, že tomu tak zásadně není; nechceme vypočítávat testy, kde přece jen jsme na pochybách, zda mají základ v marxistické metodologii, respektive zda se s ní shodují. Spíše nám jde o položení důrazu na slovo „důsledně“, čímž si představujeme skutečnost, že test je vytvořen na bázi jasné marxisticko-leninské koncepce určitého psychologického jevu (např. obsahuje marxisticko-leninskou psychologickou teorii motivace, respektive konkrétních motivačních činitelů, k jejichž zjišťování byl zkonstruován). Takový postup je sice velmi náročný, někdy i zdoluhavý, ale vylučuje pozitivistický či pragmatický přístup a navíc je zárukou toho, že bude i pojmově čistý. Dnes se totiž setkáváme s testy, které jsou do určité míry pro rutinní práci psychologa užitečné, ale přitom v nich přímo „kvetou“ pojmy charakteristické pro hlubinnou psychologii a behaviorismus (nemáme na mysli pouze jejich klasickou podobu). To se týká zejména testů převzatých ze zahraničí, což není samozřejmě chybou jejich autorů, ale překladatelů a odpovědných pracovníků, kteří uznali jejich metodologickou i obsahovou vhodnost.

Velmi závažnou otázkou metodologického rázu je zjišťování údajů o tom, zda test splňuje alespoň základní požadavky kladené na psychodiagnostickou metodu. To zřejmě nepůjde jinak než prostřednictvím sítě spolupracovníků, kteří by poskytovali výsledky svých měření n. p. Psychodiagnostika k dalšímu zpracování. Zde bude nutné promyslet systém morální, eventuálně i hmotné stimulace a zároveň způsob shromažďování dat. Pak by nemělo být problémem uvádět v manuálu ke každému testu údaje o jeho validitě ve vztahu

k různým skupinám naší populace, reliabilitě, senzibilitě, „normách“ atd.

Jiným problémem metodologické povahy je pojetí funkce, respektive úlohy psychodiagnostických metod, přesněji psychodiagnostiky vůbec. Stále aktuálnějším se stává požadavek, aby diagnostická činnost byla nejen poznávací, ale i prognostickou činností. Tomu pochopitelně musí odpovídat metody, především však jejich metodologický základ. Proto stojíme před problémem kvalitativních změn v psychodiagnostice, jež by umožnily pronikat do psychologických zákonitostí působících v integrovaném systému psychiky, tzn. postihovat psychické jevy v jejich nejvlastnější povaze, struktuře a dynamice.

b) Pokud se jedná o obsahové zaměření vydávaných a distribuovaných psychodiagnostických metod n. p. Psychodiagnostické a didaktické testy, pak provedená analýza jednoznačně dokumentuje, že jejich repertoár neuspokojuje společenskou potřebu. Dozrál tudíž čas pro koncepční řešení dané situace. Tomu by měl napomoci zpracovaný a oponentním řízením prošlý projekt standardního vybavení psychologických pracovišť jednotlivých resortů psychodiagnostickými metodami. Svou úlohu mohou sehrát i plány rozvoje a společenského uplatnění psychologických věd na osmou pětiletku, neboť stále ještě probíhá jejich konkretizace a upřesňování v ústavech a institucích. Vypracování, ověřování a realizace nových diagnostických postupů však závisí:

a) na úzké součinnosti širokých týmů vědeckovýzkumných, rutinních a technických pracovníků v této oblasti;

b) na zavedení databankového systému pro nově koncipované metody jako předpokladu nejen úspěšné rutinní práce, ale i rozvíjení psychodiagnostických postupů v jednotě metodologie, teorie a metodiky pronikání do podstaty zkoumaného jevu.

Prioritní se jeví tvorba a urychlené vydání metod:

a) k diagnostikování motivačních složek, zejména potřeb, hodnot, životních cílů a světonázorových komponent osobnosti;

b) k zjišťování sociálně psychologických jevů v sociálních soubojích různé kvality a povahy;

c) k měření psychického stavu, různých typů psychické zátěže a psychologických struktur úspěšného vyrovnávání se s nimi;

d) z přístrojových technik takových, jež jsou schopny postihnout dynamiku psychického jevu. Pro ozbrojené složky ČSSR a odvětví vrcholového i výkonnostního sportu jsou potřebné diagnostické přístroje schopné na dálku spolehlivě snímat základní fyziologické indexy jedince.

Realizace naznačených záměrů není myslitelná bez aktivní účasti všech československých psychologů. Má-li být n. p. Psychodiagnostické a didaktické testy naším pomocníkem ve vědeckovýzkumné i rutinní psychologické činnosti, musíme i my být jeho spolupracovníky, respektive spolutvůrci nových psychodiagnostických metod.

Uvedli jsme, že předpokladem kvality psychodiagnostické činnosti je rovněž odborná připravenost psychologa. Psychodiagnostická erudice se tvoří již v průběhu vysokoškolského studia na univerzitách. Výuce základů

psychodiagnostiky a psychometrie je věnováno poměrně dost hodin. Kvalitativní stránka však není zcela uspokojivá. Studenty nelze naučit znát všechny diagnostické postupy, ale měli by si v plné míře osvojit marxisticko-leninskou psychodiagnostickou metodologii. Jsme toho názoru, že z tohoto hlediska je co zlepšovat na všech univerzitách. Nepochopitelné je, že dosud neexistuje učebnice psychodiagnostiky. Ani postpromoční příprava psychologů na diagnostickou činnost není dostatečná. Národní podnik Psychodiagnostické a didaktické testy se snaží tuto mezeru vyplňovat pořádáním seminářů, které však nemohou nahradit systematickou péčí. Jejich organizování je třeba ocenit, ale zároveň dáváme k uvažování, zda by nebylo účelnější přistupovat k nim diferencovaněji. Pořádat například semináře: a) instruktážní k nově vydaným diagnostickým metodám; b) vzdělávací; c) k výměně zkušeností, které by mohly plnit i úlohu zpětné vazby pro národní podnik.

2. KE SPECIFICKÝM PROBLÉMŮM PEDAGOGICKÉ DIAGNOSTIKY³⁾

Pedagogická diagnostika se rozvíjí v souvislosti s výzkumnou prací, kde je nutnou součástí metodologického přístupu. Tak tomu bylo po roce 1976 zejména při ověřování a zavádění nového pojetí výchovně vzdělávací práce na základní škole a nyní na školách středních. Pro zjišťování dosažených výsledků byly vypracovány četné diagnostické pomůcky a postupy, jejichž využití však v podstatě skončilo s uzavřením etapy ověřování.

Dosud vydané diagnostické pomůcky (např. didaktické testy) většinou ještě navazují na dřívější pojetí výuky a můžeme jich (do vyčerpání zásob) využít ke srovnání efektivnosti nového a dřívějšího pojetí. Lze jimi pouze zjišťovat, jak si žáci osvojili vědomosti, dovednosti a návyky v příslušné oblasti, ale ne pracovní metody, anebo jak byly rozvinuty jejich schopnosti, jak se utvářely jejich postoje, zájmy apod. Ve své podstatě jsou převážně zaměřeny na zjištění úrovně verbálního osvojení, popř. ještě na grafické projevy žáka. Proto je třeba hledat nové možnosti, jak o to již byly učiněny některé dílčí pokusy, např. J. Kabeleho matematickým zpracováním výsledků řešení úloh „orientovaných grafem cest“. Tímto způsobem se podařilo zevrubně poznat to, co se často skrývá pod nic neříkajícími středními hodnotami.³⁾

Přestože ve výzkumných programech zatím nemá pedagogická diagnostika odpovídající místo, lze konstatovat, že došlo k oživení publikační činnosti v této oblasti. Připomeneme alespoň publikace Z. Heluse a L. Mojžíška s kolektivem. Této problematice byla věnována i některá vědecká shromáždění, např. v roce 1981 na semináři sekce výchovného poradenství Čs. pedagogické společnosti při ČSAV. Specifikou didaktických testů se zabývá studie J. Hnilíčkové, M. Josífka, A. Tučka „Didaktické testy a jejich statistické zpracování“ (Praha, SPN 1972).

V uvedených publikacích a v pracovních diskusích byly posuzovány základní problémy pedagogické diagnostiky, její pojetí, smysl a metodologické základy.

Pedagogická diagnostika je v literatuře definována zpravidla velmi široce jako teorie a praxe zjišťování, rozpoznávání, klasifikování, posouzení, charak-

terizování a hodnocení stavu a úrovně pedagogického rozvoje objektu výchovy, tj. žákovy osobnosti nebo skupiny vlivem pedagogického působení a z pedagogických hledisek, tj. z aspektu, jak jsou plněny a dosaženy cíle a úkoly výchovně vzdělávacího procesu. Zastáváme však názor, že diagnostické úsilí nelze odtrhnout od zjišťování příčin a podmínek pedagogického rozvoje ani od prognostických úvah a od návrhu pedagogických opatření, k nimž pedagog přistupuje po zdůvodněné rozvaze na základě znalostí současného, ale i minulého rozvoje objektu výchovy (žáka, dospělého aj.).⁴⁾

Jejím obsahovým jádrem a smyslem je zjistit stav vzdělanosti a vychovanosti objektu výchovy, a tím přispět ke zlepšování výchovně vzdělávacího procesu se zřetelem k odhalování možností a předpokladů jeho vyšší efektivnosti i optimalizace fungování a umožňovat zdůvodněné zásahy vedoucí k realizaci těchto možností.

Zaměření pedagogické diagnostiky, jak vyplývá z cílů výchovy, je široké. Sleduje rozvoj vzdělání (kvalifikace), morálky osobnosti, její estetické stránky, pracovních vlastností i vlastností tělovýchovných, branných a sportovních. Přednostně zjišťuje vlastnosti ideové a světonázorové. V rámci jednotlivých profilů jsou sledovány a hodnoceny vědomosti, návyky, dovednosti, poznávací procesy, nadání, postoje, zájmy, přesvědčení a jiné kvality.

Specifickou, velmi integrovanou oblastí pedagogické diagnostiky je posuzování žáků pro potřeby profesionální orientace, kdy společně s lékařským a psychologickým aspektem lze žáka doporučit pro jistou profesní přípravu. Jde tedy o zjišťování pedagogického rozvoje celé osobnosti, a to z hlediska plnění cílů a úkolů výchovy.

Pedagogická diagnostika není zaměřena jen na děti a mládež, ale všímá si i dospělého člověka, např. vysokoškoláka, vojáka, pracovníka ve výrobním procesu. Nemusí se zaměřovat jen na jedince, ale i na skupinu (školní třídu), kolektiv (na pracovišti) aj. Ve své závěrečné fázi má povahu celosobnostní charakteristiky, v níž jsou vyjádřeny jednotlivé profily osobnosti, popř. zvláštnosti chování kolektivu. Protože pedagogická diagnóza je bezprostředně vázána na plnění cílů výchovy, čemuž odpovídají především cíle a úkoly jednotlivých složek (oblastí) výchovy, jež zkonkrétní a analyzují nejobecnější cíl výchovy, hovoříme o těchto profilech osobnosti:

- vědecký a světonázorový (též rozumový nebo gnostický) profil;
- morálně politický (obsahuje též sociální profil);
- pracovní (též pracovní a technický);
- estetický;
- somatický (sportovní, tělovýchovný, branný, hygienický, zdravotní).

V těchto pedagogicky významných profilových oblastech, které jsou detailně rozpracovány jednotlivými složkami výchovy, se nám promítne osobnost žáka jako celek.

Pro další rozvoj pedagogické diagnostiky v teorii i v diagnostické činnosti výzkumných pracovníků, v poradenské praxi i v praxi učitelů a vychovatelů považujeme za potřebné:

a) Zajistit, aby se v přípravě vědeckovýzkumných programů na 8. pětiletku náležitě uplatnila i pedagogická diagnostika s takovými výstupy, jež by účin-

něji přispěly nejen k rozvoji jejího teoretického a metodologického základu, ale i k tvorbě hodnotných diagnostických pomůcek, k vypracování vědeckých podkladů pro využití diagnostiky k objektivnějšímu hodnocení žáků, žákovských kolektivů, práce učitelů apod.

b) Překonávat úzkou orientaci pedagogické diagnostiky na verbální a grafické projevy a využívat širších metodologických možností navozování modelových situací k vyvolání adekvátních odpovědí nebo výkonů. Tak získávat širší informace o zkoumaném systému (žák, třída, škola apod.) s předpokladem, že se z nich dají odvodit jeho obecnější charakteristiky.

c) Efektivně přitom využívat i výsledků speciální psychologické diagnózy, činnosti pedagogicko-psychologických poraden apod.

d) Zajistit soustavnou přípravu, tvorbu a vydávání souboru didaktických diagnostických pomůcek pro jednotlivé ročníky a stupně školy i pro jednotlivé učební předměty tak, aby odpovídaly obsahu a metodám nového pojetí výchovy a vzdělání. Tyto pomůcky považovat především za nástroj, jehož využijí učitelé pro zdokonalování řízení výchovně vzdělávacího procesu, nikoliv za problematiku měřítka úrovně jejich činnosti. Při spojení hodnocení s diagnózou využívat především jeho stránky kladně povzbuzující.

e) Zdokonalovat přípravu učitelů a vychovatelů v oblasti pedagogické diagnostiky propracováním této problematiky při probíhajících úpravách učebních osnov ve studiu učitelství a zdokonalováním příslušných učebních textů. V dalším vzdělávání učitelů zařadit tuto problematiku zejména do obsahu postgraduálního studia.

V referátu bylo možné přednést pouze některé náměty pro zvýšení úrovně československé pedagogické a psychologické diagnostiky. Jsme přesvědčeni, že hlubší rozbor naznačených, ale i jiných problémů se stane obsahem konstruktivní diskuse. Dovolte proto, abych zakončil konstatováním, že další rozvoj naší diagnostiky kromě jiného bude záviset rovněž na tom, s jakou důsledností a úsilím přeneseme závěr z jednání tohoto kolegia do praktické činnosti v okruhu své působnosti.

POZNÁMKY

¹⁾ Viz Sborník *Psychodiagnostika v socialistických krajinách*. Bratislava, PDT 1980, s. 5.

²⁾ Podklady pro tuto část referátu zpracoval prof. dr. M. Kořínek, DrSc. (pedagogická fakulta UK Praha).

³⁾ Kabele, J.: *O některých problémech výzkumných metod*. In: *Pojetí výchovy a vzdělávání dětí na 1. stupni školy ve čtyřech ročnících*, 3. Praha, MŠ ČSR 1975, s. 141–156.

⁴⁾ Viz Mojžíšek, L.: *Pojetí, smysl a metodologické základy pedagogické diagnostiky*. In: *Sborník prací filozofické fakulty UJEP*, I, 16, 1981.